

'גדול מרב רבי, גדול מרבי רבן, גדול מרבן שמו'

מאת

יוחנן ברויאר

באיגרת רב שרירא גאון שנשלחה לחכמי קירואן,¹ מופיע משפט כעין פתגם, ובו דורגו שלושת התארים הנפוצים בתקופת חז"ל – 'רבן', 'רבי' ו'רב' – לפי מעלתם. מקורו של משפט זה אינו ידוע, אך כבר אז היה 'סְדוּר בפי הכל', והוא מצוטט בספרותנו הרבה מאוד. במאמר זה ננסה לעמוד על רקע התארים ועל התפתחות התפיסה המדרגת אותם לפי מעלתם. המשפט מופיע בתוך תשובה לחכמי קירואן ששאלו שאלה זו:²

מאי טעמא מקצת תנאי ואמוראי בשמא גרידא, כגון שמעון הצדיק, אנטיגנוס איש סוכו, יוסי בן יעזר, יוסי בן יוחנן, רב ושמואל, אביי ורבא; ומקצתהון בשם רבי, כגון ר' עקיבה, ר' יוסי, ר' שמעון; ומקצת בשם מר, כגון מר עקבא, מר ינקא; ומקצתהון בשם רב, כגון רב הונא ורב יהודה; ומקצתהון רבן, כגון רבן גמליאל ורבן יוחנן בן זכאי.

על כך ענה רש"ג:

ודאי כמו ששמעת, כי רבי מחכמי ארץ ישראל הסמוכין שם בסנהדרין שלהן, דאמרינן לענין סמיכת זקנים³ דסמכין ליה וקרו ליה רבי ויהבין ליה רשות למידן דיני קנסות, ורב מחכמי בבל הסמוכין בשיבות שלהן. והדורות הראשונים שהיו גדולים מאד לא היו צריכים לדבר בם⁴ לא ברבן ולא ברבי ולא ברב, לא לחכמי בבל ולא לחכמי א"י, שהרי הלל עלה מבבל ולא נאמרה רבנות בשמו, וכנביאים היו חושבין אותן, שאמ' חגי הנביא, לא עלה עזרא מבבל, ואין מרבבין אותן עם הזכרת שמותיהן. ולא שמענו כי התחילה זו

* ראה רשימת הקיצורים הנוהגים במאמר בסופו. אני מודה לפרופ' משה בר-אשר, לפרופ' דוד הלבני, לפרופ' דוד רוזנטל ולמר חיים שפירא, שקראו את המאמר ועזרוני בעצתם.

1 אין הכוונה כאן לאיגרת הארוכה והמפורסמת אלא לאיגרת השנייה הקצרה; ראה לוין, עמ' 125–127. איגרת זו מובאת כלשונה בערוך, ערך 'אביי', ובדרך כלל היא מצוטטת מן הערוך ועל-פיו. האיגרת נדפסה כמה פעמים; ראה למשל אלבק, משפחות סופרים, הקדמה, עמ' 30–37; רבינוביץ, איגרת שנית.

2 מצוטט כאן על-פי לוין, עמ' 125. 3 סנהדרין יג ע"ב.

4 נוסח אחר: 'לרבבם' (ראה לוין, שם). כך נראה גם מן ההמשך 'ואין מרבבין אותן'.

אלא בנשיאים מרבן גמליאל הזקן ורבן שמעון בנו שנהרג בחרבן בית שני [...] ופשט הדבר מתלמידי רבן יוחנן בן זכאי ולהלן. וסדור בפי הכל: גדול מרב רבי, גדול מרבי רבן, גדול מרבן שמו.⁵

רקע היסטורי של ממש יש רק להבחנה 'גדול מרבי רבן',⁶ שכן בתקופת התנאים יחד התואר 'רבן' לנשיאים, ו'רבי' – לשאר החכמים.⁷ ואף היגיון סמנטי יש בהבחנה: 'רבן' הוא 'רבנו', וגדול המכונה 'רבנו', רבו של הכלל, מן המכונה 'רבי', רבו של היחיד.⁸ קשה יותר להבין את 'גדול מרבן שמו'; מדוע יהיה חסר התואר גדול מבעל התואר? ההסבר

- 5 לוי, עמ' 125 הערה ו, ציין לסדר תנאים ואמוראים, אך המשפט אינו מופיע שם, וכאן המקור הראשון שמשפט זה מופיע בו. ללוי כנראה נתחלף משפט זה עם המשפט 'כל רבי מאריך ישראל, כל רב ומר מבבל', המופיע בסדר תנאים ואמוראים (ראה להלן, הערה 15), כפי שהעיר רבינוביץ, איגרת שנית, עמ' 9.
- 6 על חוסר בסיס היסטורי לדברי רש"ג העיר דלמן, דברי ישו, עמ' 273, אך לא ביאר כיצד צמחה התפיסה המשתקפת בדבריו.
- 7 רבן יוחנן בן זכאי קרוי 'רבן' אף על-פי שספק אם היה נשיא. כידוע יש חילוקי דעות בשאלה אם הוא היה נשיא; ראה איגרת רש"ג, לוי, עמ' 126 (וראה רבינוביץ, איגרת שנית, עמ' 8), וכן האיגרת הראשונה, לוי, עמ' 74; תוספות שבת נד ע"ב, דיבור המתחיל 'הוה' (וכן רש"י ראש השנה לא ע"ב, דיבור המתחיל 'מיבנה'); צ' גראטץ, דברי ימי ישראל, ב, ווארשא תרנ"ג, עמ' 159; פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 67; י"א הלוי, דורות הראשונים, א, ה, ברלין-וינה תרפ"ג, עמ' 51–55; י"י ווינברג, 'הסמיכה, הנסמכים והמסמכים', התורה והמדינה, ז–ח (תשט"ו–תשי"ז), עמ' קסו–קסז; ח"ד מנטל, מחקרים בתולדות הסנהדרין, ירושלים–תל-אביב תשכ"ט, עמ' 38–42. אך לא ברור אם עצם ניסוח השאלה בצורה זו יפה לתקופתו, היינו אם התואר 'נשיא' ומוסד הנשיאות היה קיים כבר אז כבמתכונתו המאוחרת; ראה ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל-אביב (הוצאת הקיבוץ המאוחד) תשל"ו, עמ' 61; ד' גודבלאט, 'ראשיתה של הנשיאות הארצישראלית המוכרת', מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, ד (בעריכת א' רפפורט), חיפה תשל"ח, עמ' 89–102 (אני מודה לידידי מר חיים שפירא, שהפנה אותי למאמר זה). מכל מקום ברור, שהתואר ניתן לו משום מעמדו המיוחד, שהיה לפחות כשל נשיא; ראה אלון, שם, שאף הדגיש את משמעות התואר 'רבן' בהקשר זה. אם כן, גם במקרה זה 'רבן' מעיד על מעמדו המופלג. גם 'רבי יהודה הנשיא' מעורר בעיה; ראה על כך רשב"ץ דוראן, מגן אבות, ב, א. ראה הענא, יסוד הניקוד, כס ע"א: 'גדול מרבי רבן לפי שפירושו רב שלנו וכולל יותר'. פירוש 'רבן' = 'רבנו' הוא הפירוש המקובל. לדעת ד' בן-חיים (עברית וארמית נוסח שומרון, ג, ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 37–38), 'רבן' הוא משקל בפני עצמו (ולא 'רב' + כינוי הקניין של המדברים), שנוצר בגזירה לאחור מן 'רבני' (למיטב ידיעתי, אין 'רבני' או 'רבנים' בעברית במקורות חז"ל [ראה ב"י, עמ' 6347, א, הערה 4], וכדי לקבל את דעת בן-חיים צריך להגות, ש'רבן' נוצר בארמית וחדר לעברית, או שהצורה 'רבנים' הייתה קיימת גם בעברית ורק במקרה לא נודמנה במקורות). עצם הרעיון ש'רבן' אינו שם וכינוי אלא משקל בפני עצמו נמצא כבר אצל יעבץ, לוח ארש, יט ע"א–כ ע"ב. גם דלמן (דברי ישו, עמ' 275) סבור כך, אלא שהוא מזהה את 'רבן' עם המלה המצויה באונקלוס (כגון 'רבני גיתי', בראשית מז, ו), וזו טעות: באונקלוס, הנו"ן מופיעה רק במסגרת צורת הריבוי, והיא חלק מצורן 'רבי' של 'רב' ('ריבוי כפול'), שהרי באונקלוס אין אף פעם 'רבן' כצורת יחיד (לפיכך בצדק העיר סוקולוף [M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic, Ramat Gan 1990, p. 512b], שהצורה 'רבני' שייכת לערך 'רב' ולא לערך 'רבן'). כעין צירוף של שתי הדעות נמצא אצל ב"י, עמ' 6389, א, הערה 1 (אלא שטעותו כטעות דלמן, ראה לעיל). כנגד דעה זו ראה את שבע קושיותיו של קוטשר, מחקרים, עמ' רסב–רסג. על-פי האמור כאן נראה שיש קושי נוסף בדעת בן-חיים: העובדה ש'רבן' מתייחד דווקא לנשיאים ואילו 'רבי' לשאר החכמים ווקקת הסבר, מדוע 'רבן' חשוב מ'רבי', ורק אם נאמר ש'רבן' הוא 'רבנו' – יש טעם בדבר. אין בכך כדי לדחות את עצם קיום הצורה העצמאית 'רבן'. גם קוטשר כתב, שבצירוף 'תינוקות של בית רבן' פירושו של בן-חיים אפשרי. ואין ספק שבארמית 'רבן' קיים כמלה בפני עצמה, כמוכח בין השאר מן הצירוף 'חד רבן', המופיע בירושלמי (כפי שהעיר דלמן, דברי ישו, עמ' 275). ובאמת, את היווצרות המלה הזאת יש להסביר כדברי בן-חיים, מתוך גזירה לאחור מן 'רבני' (כפי שהסביר גם סוקולוף, עמ' 514b). הספק אינו אלא בתואר 'רבן' המיוחד לנשיאים.

המקובל הוא כדברי רמב"ם בסוף הקדמתו לפירוש המשנה:⁹ 'מי שהיה אצלו גדול מאד וברום המעלות קראו בשמו, כגון הלל, ושמאי, ושמעיה, ואבטליון, מפני גדול מעלתם, כיון שאי אפשר למצוא כנוי לרומם בו את זכרם, כמו שאין מכנים את הנביאים', היינו, אין למצוא תואר הולם לאנשים כה גדולים.¹⁰ בדרך דומה ביאר זאת רש"י:¹¹ 'הדורות הראשונים שהיו גדולים מאד לא היו צריכים לדבר בם לא ברבן ולא ברבי ולא ברב', היינו הגדולים אינם זקוקים לתואר כדי לפארם.

נראה שהתפתחות היסטורית היא העומדת מאחרי הבחנה זו. בספרות חז"ל שולטת התפיסה, שהדורות הולכים ופוחתים, וכל הקדום לחברו גדול הימנו.¹² והנה, עצם השימוש בתארים החל כידוע רק עם חורבן הבית השני, כדברי רב שרירא גאון המצוטטים לעיל: 'ולא שמענו כי התחילה זו אלא בנשיאים מרבן גמליאל הזקן [...] ופשט הדבר מתלמידי רבן יוחנן בן זכאי ולהלן'.¹³ נמצא שלחכמי הדורות הראשונים הגדולים מאד אין תואר, ודווקא לחכמי הדורות המאוחרים הקטנים מהם יש תואר. מכאן טבעי להסיק שחסר התואר גדול מבעל התואר, וגדול מרבן שמו'. הסבריהם של רמב"ם ורש"י באים לבאר בדיעבד את המצב שנוצר.¹⁴ המשפט 'גדול מרב רבי' מתפרש בדרך דומה, אלא שכאן המצב מסובך יותר.

* * *

- 9 מצוטט כאן על-פי תרגומו של הרב י' קאפח.
- 10 קשה שלא להיזכר בתורת התארים השליליים, המפותחת בדברי רמב"ם; ראה מורה נבוכים, א, נח-נט. וכפי שכתב רמב"ם שם (א, נט), יסוד הרעיון מצוי בתלמוד: 'סיימתינהו לכולהו שבחי דמרך? (ברכות לג ע"ב). וראה גם רשב"ץ דוראן: 'לפי שהם למעלה מכל תאר מאלו התארים' (מגן אבות א, א); ר' ישועה הלוי בן ר' יוסף: 'גדול מרבן שמו, כמו שמעון הצדיק, שמעיה ואבטליון, שנקראו כן מרוב מעלתן, כדרך הנביאים שאין מכניין אותם' (הליכות עולם, שער א פרק ג).
- 11 בפסקה המצוטטת לעיל.
- 12 תפיסה זו שוררת באוריה הכוללת של כל דברי חז"ל כולם, והיא מנוסחת בפירוש בכמה מקומות, כגון: 'אם ראשונים בני מלאכים או בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים או כחמורים, ולא כחמורים של רבי חנינא בן דוסא ושל רבי פנחס בן יאיר, אלא כשאר חמורים' (שבת קיב ע"ב); 'לכן של ראשונים כפתחו של אולם, ושל אחרונים כפתחו של היכל, ואנו כמלא נקב מחס סידקית' (עירובין גג ע"א); 'טובה צפורנן של ראשונים מכריסו של אחרונים' (יומא ט ע"ב), ועוד.
- 13 'רבי' מופיע בברית החדשה, ולפי זה החל השימוש בתואר 'רבי' כבר לפני החורבן; ראה למשל דלמן, דברי ישו, עמ' 274; H. Shanks, 'Is the Title "Rabbi" Anachronistic in the Gospels?', *JQR*, 53 (1962/3), pp. 337-345; idem, 'Origins of the Title Rabbi', *JQR*, 59 (1968/9), pp. 152-157. אולם לפי דברי רש"י, ג, וכעולה מן המקורות התלמודיים, השימוש ב'רבי' החל רק לאחר החורבן, ולפיכך יש טוענים שהופעתו בברית החדשה אינה אלא אנאכרוניזם; ראה H. Graetz, *Geschichte der Juden*, 4, Leipzig 1908, p. 398; S. Zeitlin, 'Beginnings of Christianity and Judaism', *JQR*, 27 (1936/37), p. 393; idem, 'The Pharisees and the Gospels', in: I. Davidson (ed.), *Essays and Studies in Memory of Linda R. Miller*, New York 1938, pp. 269-273, 280; idem, 'A Reply', *JQR*, 53 (1962/3), pp. 345-349; idem, 'The Title Rabbi in the Gospels is Anachronistic', *JQR*, 59 (1968/9), pp. 158-160. הסבר אחר לסתירה זו – ראה דלמן, שם. לאמתו של דבר נראה שאין כאן כל סתירה: 'רבי' משמש בברית החדשה רק בפנייה (שיר, עמ' 325 והערה 11), ושימוש כזה סביר מאוד שהוא קדום. החידוש בספרות חז"ל הוא שימוש 'רבי' שלא בפנייה, כתואר רגיל לפני השם, ושימוש זה הוא שנתחדש לאחר החורבן. לפיכך התנאים הקדומים אינם קרויים בתואר בספרות חז"ל, אף שאפשר מאוד שכאשר פנה אליהם אדם קראם 'רבן' או 'רבי'. על הסיבה לתחילת השימוש בתארים, ראה: פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 71; אורבך, מעמד והנהגה, בעיקר עמ' 37.
- 14 מן הדין להזכיר כאן את הברייתא המופיעה בתוספתא (עדיות ג, ד; הגוסס לפי כתב-יד וינה, בצירוף תיקון אחד

כאמור בדברי רש"ג, התנאים ואמוראי ארץ-ישראל קרויים 'רבי', ואילו אמוראי בבל קרויים 'רב'. הבחנה זו עולה בברור ממקורות חז"ל אך אינה מנוסחת בהם, והיא מופיעה לראשונה בספר תולדות תנאים ואמוראים, שנתחבר במאה התשיעית:¹⁵ 'כל רבי מארץ ישראל, כל רב ומר מבבל'.¹⁶ מה הסיבה להבדל שבין התארים?

ההסבר הנפוץ הוא ש'רבי' מיוחד לחכמי ארץ-ישראל כיוון שנסמכו, ו'רב' – לחכמי בבל, כיוון שלא נסמכו. הסבר זה נשען על שתי עובדות. ראשית, מכמה מקומות נראה שהתואר 'רבי' ניתן רק לחכם הסמוך. כך, למשל, תיאר רב אשי את הסמיכה: 'סמכין ליה בשמא, קרי ליה רבי, ויהבי ליה רשותא למידן דיני קנסות' (סנהדרין יג ע"ב), משמע שהסמיכה היא המעניקה את התואר 'רבי'. כך עולה גם מן הסיפור על רבי שסמך את רבי יוסי ברבי אלעזר ברבי שמעון (בבא מציעא פה ע"א), שבו נאמר 'אסמיכה ברבי'.¹⁷ וכאשר ביקש רבי לסמוך את שמואל ירחינאה ולא עלתה בידו, ניחמו שמואל ירחינאה ואמר לו: 'לא לצטער מר, לדידי חזי לי סיפרא דאדם הראשון וכתבי ביה: שמואל ירחינאה חכים יתקרי ורבי לא יתקרי' (בבא מציעא פה ע"ב – פו ע"א), הרי שמי שאינו סמוך אינו קרוי 'רבי'.

שנית, בשני התלמודים נאמר שהסמיכה אינה נוהגת בחוצה לארץ. כך בבבלי: 'אמר רבי יהושע בן לוי: אין סמיכה בחוצה לארץ' (סנהדרין יד ע"א), וכך בירושלמי:¹⁸ 'ר' אמי שאל לר' סימון: שמעת שממנין זקינים בחוצה לארץ? אמר ליה: שמעתי שאין ממנין זקינים בחוצה לארץ' (ביכורים סה ע"ד).¹⁹

והשלמה אחת בסוגריים מרובעים): 'מי שיש לו תלמידין, תלמידיו קורין [אותו] רבו [צריך לומר 'רבי']. נשתכחו תלמידיו, קורין אותו רבן. נשתכחו אילו ואילו, קורין אותו בשמו'. אפשר שאף דברים אלו יש להסביר על רקע התפתחות היסטורית זו, היינו, שבתקופת חיבור ברייתא זו היו הקדומים ללא תואר ורק המאוחרים היו בעלי תואר. ואולם הסבר זה כוחו יפה רק להבחנה שבין שמו ל'רבן', ולא להבחנה שבין 'רבן' ל'רבי'. וכבר נתקשו בכך כל המזכירים את התוספתא, כגון רש"ג בתשובתו הנזכרת: 'ולא מצאנו אדם שנקרא רבן חוץ מן הנשיאים. ואע"פ שמפורש בסוף מסכת עדיות תוספתא בלשון הזה [...] נשתכחו תלמידיו קורין אותו רבן [...] אעפ"כ לא מצאנו רבן אלא נשיאים' (לדיון, עמ' 126). וראה גם חסדי דוד במקום; ר' אברהם זכות, ספר יחסין, הוצאת צ' פיליפאוסקי, לונדון תר"ו, עמ' 52; חתם סופר, תשובה רה.

15 כהנא, סדר תנאים ואמוראים, עמ' 32.

16 בכתובות ארץ-ישראליות מתקופת חז"ל יש כמה היקרויות של 'רב' (כנראה שבע היקרויות בסך הכול – שש שמנה כהן ועוד אחת שהביא מישור); ראה קוטשר, מחקרים, עמ' לא; S.J.D. Cohen, 'Epigraphical Rabbis', *JQR*, 72 (1981/82), p. 8; מישור, איגרת, עמ' 219 ועמ' 253; מישור, ל"ח, עמ' 256. כדברי מישור שם, הממצא של 'רב' באפיגראפיה הוא "שולי" מבחינה סטטיסטית, אבל אותנטי מבחינת מהימנות העדות. איני יודע איך לפרש עדויות אלו. מכל מקום ברור, שגם באפיגראפיה התואר הנפוץ והשולט בארץ-ישראל הוא 'רבי' (ראה רשימתו של כהן, שם), ואין צריך לומר שכך המצב במקורות חז"ל. בעניין כזה, שבו הממצא במקורותינו אינו תלוי במקומות בודדים העשויים להיות מסופקים מצד הנוסח, אלא הוא דבר קבוע המתועד רבבות פעמים, אין להסיל ספק במהימנות עדותם.

17 על סיפור זה ראה אלון, מחקרים, ב, עמ' 60–61. וראה גם אורבך (מעמד והנהגה, עמ' 47 הערה 49), שפקפק בנכונות המלה 'ברבי' כאן.

18 נוסח המובאות מן הירושלמי בכל המאמר ניתן לפי כתב-יד ליידין (3 Scaliger).

19 וראה עוד חולין יח ע"ב ורש"י, דיבור המתחיל 'דכין דאנן כייפינן להו'; כתובות מא ע"ב ורש"י, דיבור המתחיל 'משונה הוא' (וכן בבא קמא טו ע"ב); סנהדרין לא ע"ב ורש"י, דיבור המתחיל 'דיני קנסות'. וראה: J. Newman, *Semikah*, Manchester 1950, pp. 129-143.

לפנינו אפוא שני נתונים: הסמיכה מעניקה את התואר 'רבי' (ולא את התואר 'רב'),²⁰ והיא נוהגת רק בארץ-ישראל. אם נצרף את שני הנתונים הללו, מובן מדוע חכמי ארץ-ישראל קרויים 'רבי', לפי שנשמכו, ואילו חכמי בבל אינם קרויים אלא 'רב', לפי שלא נשמכו. לפי זה יובן גם מדוע 'גדול מרב רבי', שהרי 'רבי' סמוך ו'רב' אינו סמוך.²¹ זהו ההסבר המקובל בפי הכול, מאז המאה ה-11 ועד ימינו. נביא כאן דוגמאות אחדות.

א. בפירושו על האמור 'אמר רב זירא אמר רב מתנה אמר רב, ואמרי לה אמר רבי זירא א"ר מתנה אמר רב' (כתובות מג ע"ב), כתב רש"י:

אמר רבי זירא: הוא רבי זירא הוא רב זירא, אלא בבבל מקמי דסליק לארעא דישראל לקמיה דרבי יוחנן, ואין סמיכה בבבל, הוּו קרו ליה רב זירא. ובהא שמעתא איכא למ"ד מקמי דסמכוהו אמרה²² ואיכא למ"ד בתר דסמכוהו אמרה.²³ אמנם יש חולקים על פירוש רש"י בנקודה זו,²⁴ אולם לענייננו חשובה רק תפיסתו כי לפני שנשמך היה קרוי 'רב', ואחר שנשמך – 'רבי'.

ב. מתוך ויכוחו של רמב"ן עם המומר פראי פול, נצטט קטע על-פי דיווחו של רמב"ן:²⁵ ענה פראי פול: [...] והיום אין לכם הסמיכה הידועה בתלמוד [...] ואין בכם היום ראוי להקרא רבי. ומה שקורין אותך [היום] מאישטרי הוא טעות, ובשקר אתה נוהג באותו השם.

עניתי כמהתל בו: אין זה מן הויכוח, אבל אינך אומר אמת. שאין רבי מאישטרי, כי רב הוא מאישטרי, ובלא סמיכה נקראים רב בתלמוד. כוונת רמב"ן היא לאמוראי בבל, שרק הם נקראו 'רב'.

ג. ר' דוד מ'סייר ליאון, שחי באיטליה במאות ה-15–ה-16, נחלץ להגן על הסמיכה שנהגה במקומו ובזמנו כנגד התוקפים שטענו כי 'אין סמיכה בחוצה לארץ'.²⁶ לדבריו, הסמיכה שבימינו

20 לצורך ההסבר יש להניח, כי 'רבי' האמור במקורות אינו כולל את 'רב'. הנחה זו נצרכת להסבר, אך אינה מובנת מאליה (ואף אינה נכונה); ראה להלן.

21 ראה לדוגמה: 'כי גדול מרב רבי וזה לפי שלא היו סמוכים' (ר' דוד מ'סייר ליאון, כבוד חכמים, עמ' 54–55).

22 בדקתי שני כתיביו של רש"י: אוקספורד-בודלי (Opp. 97) 421 ורומא אנג'ליקה 2/57. הנוסח הזה למוכא (למעט שינויי כתיב קלים), אבל המלים שמכאן ואילך ('ואיכא למ"ד בתר דסמכוהו אמרה') כתובות בשניהם על הגיליון. אפשר שמלים אלו אינן מקוריות ברש"י, אולם אין הן משנות דבר.

23 וכן המיוחס לרש"י, מועד קטן כה ע"ב. והשווה: 'ומנין דקרי ליה בשמיה, וימנין דקרי ליה בשמיה דאבא, והא מקמי דליסמכוהו, והא לבתר דליסמכוהו' (תענית ג ע"א). שם מדובר על עצם הזכרת התואר והשם הפרטי.

24 שהרי כידוע היה יותר מר' זירא אחד; ראה תוספות מנחות מ ע"ב, דיבור המתחיל 'ר' זירא'; יד מלאכי, כללי הריש, סימן תקפח; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 390.

25 ח"ד שעוועל, כתבי רבינו משה בן נחמן, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' שד.

26 הדברים המובאים כאן מכוונים כנראה כנגד התקפתו החריפה של אברבנאל: 'והסתכל אומרו רע אוהב אוהב ומשמח כי אלה הם השמות שראוי שיקראו בין חכמי ישראל בגלות לא רב ולא רבן שהם השמות הממונים לסמוכים. לפי שאין סמיכה בחוצה לארץ [...] וכן היה המנהג בכל ספרד בהיות אנשי הגולה שמה על תלם לא היה ביניהם סמיכה לשום אדם. האמנם אחרי בואי באיטליה מצאתי שנתפשט המנהג לסמוך אלו לאלו. וראיתי התחלתו בין

אינה 'אמתית', שהרי היא מעניקה רק את התואר 'רב', ועל כן אין בה פסול, אף שהיא בחוץ-לארץ: דהא חכמי בבל לא היו נקראים אלא רב ולא רבי [...] וזה לפי שלא היו סמוכים, שהרי הסמיכה לא היתה אלא שהיו קוראין אותו רבי [...] ולפי"ז הסמיכה שנוהגים עתה, שהיא להקרא רב, אפשר לעשותה בחו"ל, כיון שאינה בשם רבי, ושם רב הוא פחות הרבה משם רבי [...] הרי לך בהדיא שהסמיכה בשם רב אינה סמיכה אמיתית לפי התלמוד, כמו שאומר רש"י, והוא האמת, וא"כ תעו וטעו המקשים בזה, שהסמיכה שלנו אינה אלא בשם רב ולא בשם רבי, וכמו שהיתה ג"כ בבבל ששם לא היתה סמיכה.²⁷

ד. לאחר שנשמך ר' יעקב בירב איש צפת ופתח בכך את פולמוס הסמיכה המפורסם, נשלח טופס הסמיכה לירושלים כדי לקבל את אישור חכמיה, ובו נאמר כך: 'ולכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין החכם השלם הרב הגדול מהר"ר בירב נר"י שיהיה סמוך וראש ישיבה ורב יתקרי'. כאן נאמר משום מה 'רב יתקרי' ולא 'רבי'. בכך מצא ר' לוי בן חביב (רלב"ח) איש ירושלים, שתקף את הסמיכה ולא הכיר בה, מטרה לחציו:

וטעה הסופר שחסר יו"ד מעיקר השם, כי הסמוכים בארץ ישראל ויושבים בארץ ישראל רבי מתקרי, כנודע לכל, ועל פי סברת רבני צפת יצו', שהסמיכה קיימת, היה ראוי לחוש שמא גם זאת היו"ד תהי' פורח סביב כסא כבודו יתברך להתרעם ולומר שבשביל שהיא קטנה שבאותיו' הוציאוה מהשם החשוב ההוא הראוי ללובש בגדי מלוק' ומתעטר בעטרת הסמיכה.²⁸

וכן:

כיון שלא חששו לכך, וטעה הסופר הטעות הגדול ההוא, ודאי שלא היה על חנם, אלא שמן השמים נזרקה נבואה בפיו, וסימנא מילתא היא, שלא תועיל אותה הסמיכה אלא להקרא רב בסמיכת חוצה לארץ הנהוגה גם עתה בין האשכנזים והצרפתים והאיטליינז, ולא להקרא רבי לדון דיני קנסו' בסמיכת ארץ ישראל.²⁹

כך אפשר למנות עוד ועוד חכמים התולים את התואר 'רב' הבבלי בחוסר הסמיכה, כגון: 'וחכמי בבל לא היו נקראים אלא רב לפי שלא היו סמוכין [...] וכשהיו עולין לארץ ישראל היו סומכין אותם וקורין להם רבי' (רשב"ץ דוראן, מגן אבות ב, א); 'כל רב ומר מבבל, וכל רבי מארץ ישראל, לפי שבארץ ישראל היו סומכים לדון דיני קנסות וקורין אותו רבי' (ר' ישועה הלוי בן ר' יוסף, הליכות עולם, שער א, פרק ג); 'ואח"כ בבבל שלא היתה עוד סמיכה נתבטל ג"כ שם רבי, ולא היו נקראין אלא בשם רב, כדאמרינן כל רב מבבל. עד ישקיף וירא ה' משמים וישיב שופטינו

האשכנזים כלם סומכים ונסמכים ורבנים. לא ידעתי מאין בא להם ההתר הזה אם לא שקנאו מדרכי הגוים העושים דוקטורי ויעשו גם הם' (נחלת אבות ו, א). דברי אברבנאל תמוהים כשלעצמם, שהרי חכמי בבל קרויים 'רב'.

27 ר' דוד מסייר ליאון, כבוד חכמים, עמ' 54-55.

28 שו"ת מהרלב"ח, סימן קמז, דיבור המתחיל 'טופס קונדרסי'.

29 שו"ת מהרלב"ח, סימן קמז, דיבור המתחיל 'עוד כתב'.

כבראשונה, במהרה בימינו אמנ' (ר' דוד פארדו, חסדי דוד על התוספתא, עדיות ג, ד).³⁰ נציין רק שדעה זו נפוצה גם בדורות האחרונים בין החוקרים, כגון האמור באנציקלופדיה העברית, ערך 'סמיכה':³¹ 'אין ס' [מיכה] בחו"ל (סנ' י"ד, ע"א; ירו' ביכ' ג', ג') ומשום כך אין אמוראי בבל בעלי תואר "רבי" (כרך כו, עמ' 123).³²

* * *

שיטה זו, התולה את 'רב' בחוסר הסמיכה, מעוררת שאלות רבות. ראשית, גם בארץ-ישראל היו חכמים שלא נסמכו, אך הם נקראו בשמם בלבד וללא תואר כלל,³³ ולא מצאנו ביניהם אפילו אחד הקרוי 'רב'. מדוע חכמי ארץ-ישראל שלא נסמכו אינם קרויים 'רב', כמו אמוראי בבל כולם?

שנית, קשה למצוא אחיזה ריאלית להנחה שבאמת היה הבדל בין בבל לארץ-ישראל בעצם קיומה של הסמיכה. גם בבבל מופיע המונח 'סמוך', כגון: 'רב אידי בר אבין נסיב כהנתא, נפקו מיניה תרי בני סמיכי, רב ששת בריה דרב אידי ורבי יהושע בריה דרב אידי' (פסחים מט ע"א).³⁴ אך גם בלא כן, אין ספק שגם בבבל נהגו לתת רשות לדון ולהורות, ואין ספק שגם בבבל נתמנו חכמים למשרות הוראה ודיינות. מקורות רבים עוסקים בנתינת רשות בבבל, כגון בדברי רבה בר רב הונא שהיה מטיח בעבדי ראש הגולה: 'לאו מיניכו נקיטנא רשותא, נקיטנא רשותא מאבא

30 הבאתי כאן רק מקורות העוסקים במישרין בתלות התארים בסמיכה. כבדרך אגב וכדבר מובן מאליו, הנחה זו שולטת במקומות רבים, ואף מסיקים ממנה מסקנות, כגון: 'ונראה דאם בני בבל חכימו מבני א", אע"ג דבני א"י סמיכי ובני בבל לא סמיכי, בני א"י כפופין לבני בבל, דהא רבי אמי ורבי אסי סמוכין הוו, ורב הונא לא סמוך, דכל סמוך קרי ליה ר', ואפילו הכי אמרינן פרק הגזיקין דר' אמי ור' אסי מיכף הוי כייפי ליה לרב הונא' (שו"ת הרד"ך, סימן יח, דיבור המתחיל 'קשיא ליה'); 'והלא רב הונא לא היה מן המומחין הסמוכין בא", מדקרי ליה רב הונא' (שו"ת שבות יעקב, א, סימן קלד, דיבור המתחיל 'תשובה לא ידעתי'). גם באחד מכתבי-היד של סדר תנאים ואמוראים, נוסף לאחר 'כל רבי מארץ ישראל, כל רב ומר מבבל': 'דאין סמיכא בבבל אלא בא"י' (כהנא, סדר תנאים ואמוראים, עמ' 32. בכתבי-יד זה יש הרבה תוספות מאוחרות; על טבו של כתבי-יד זה, ראה כהנא, סדר תנאים ואמוראים, עמ' XXXVI).

31 בחתימת 'מ' (מ-ערכת).

32 וכן ל"י רבינוביץ, אנציקלופדיה יודאיקה: 'Since the title was accorded only to those who had been properly ordained, and such ordination was not granted in talmudic times outside Erez Israel [...] it was not borne by the Babylonian sages [...] who adopted, or were granted, the alternative title of rav' (vol. 13, p. 1445). וראה גם בורנשטיין, עמ' 396, 400-401, 403, שהסיק מעניין זה מסקנות היסטוריות (כגון המוזכר להלן, הערה 71), וכן ח"ד מנטל, 'סמיכה ומינוי בזמן הבית', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 132.

33 ראה ז' פראנקל, מבוא הירושלמי, ברלין תרפ"ג, נה ע"א-ע"ב (והערכים שציינו), ואפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 41-42. כדוגמה בעלמא נציין את המשנה 'תלמיד והוא ראוי להוראה' (הוריות א, א), שנתפרשה בתלמוד (הוריות ב ע"ב, ובדומה תוספתא הוריות א, א וירושלמי הוריות מה ע"ד) 'כגון שמעון בן עזאי ושמעון בן זומא', חסרי התואר (וראה גם קידושין מט ע"ב וסנהדרין יז ע"ב).

34 ראה רוזנטל, רבנן דסיומא (עמ' 53-54 הערה 15), ובורנשטיין (עמ' 419-420), על נוסחאות מאמר זה ועל מובאות נוספות כגון זו. התוספת 'סמיכי ס"ד?! אלא אימא דחזו לסמיכה' נמצאת, מבין כתבי-היד של התלמוד, רק בכ"י אוקספורד (כנגד תשעה כתבי-יד אחרים שבדקתי, שבהן היא נעדרת). בורנשטיין ודאי צודק בהשערותו שמשפט זה נוסף בידי מי שתמה על הופעת סמוכים בבבל.

מרי, ואבא מרי מרב, ורב מר' חייא, ור' חייא מרבי' (סנהדרין ה' ע"א).³⁵ וכך בדיון על דברי רב נחמן 'כגון אנא דן דיני ממונות ביחיד' (סנהדרין ה' ע"א), שאלו אם הכוונה 'כגון אנא – דגמירנא וסבירנא ונקיטנא רשותא'. ואמרו בתלמוד שנטילת רשות 'מהכא להכא' [...] ומהכא להתם מהני [...] מהתם להכא לא מהני' (סנהדרין ה' ע"א). וכיוון שהיתה נהוגה נתינת רשות בבבל, אין הבדל של ממש בין בבל לארץ־ישראל בפרשת הסמיכה, שהרי כל עיקרה של הסמיכה הוא מתן רשות.³⁶ וכך כתב במפורש ר' שמואל בן עלי (ראש ישיבת בגדד במאה ה־12):³⁷

ועל כן נעתקה מדור לדור, מהם נשיאים ראשי ישיבות ומהם אבות בתי דינים, ולא ימשו ראשי הדורות, כל אחד ואחד מהם בחר מי שהוא ראוי לשיבה וקוראו ומסכים עליו וסומכו. ואם יאמר האומר כי ימים רבים לישר' בלא סמיכה, בראותו האמור כי אין סמיכה בחוצה לארץ, יש לאל מלים לה[שיב]ו ולהרגיעו, כי האמור אין סמיכה בחוצה לארץ – הני מילי לדון דיני קנסות, אבל לדיני הודאות והלואות יש סמיכה, יש על עיקר זה ראיות לא תכילם אגרת זו [...] והמעיד על היסוד הזה אשר יסדנוהו מנהג ראשי הישיבות בבבל מימות רבנו רב ועד היום הזה, כל אחד ואחד ככתוב בזכרוננו ואגרותיו, כי אין ראש אלא מי שמקבל רשותו וגדולתו מהראש שהיה לפניו.

במה אפוא הורע כוחה של בבל, ומה משמעות האמירה שאין בה סמיכה ועל כן חכמיה קרויים רק 'רב' ואמנם אפשר ליישב זאת בכך שהסמיכה הבבלית חלשה יותר, משום שאינה כוללת רשות לדון דיני קנסות.³⁸ זה אולי פשר דברי ר' יהודה בר' ברזילי הברצלוני בספר השטרות:

35 הרשות כאן עולה בסולם הדורות ללא הכתנה בין ארץ־ישראל (שני הווגות האחרונים) ובין בבל (שני הווגות הראשונים).

36 וראה עוד בורנשטיין, עמ' 419–420; אפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 41–42; רוונטל, רבנן דסיומא, עמ' 52–55, ובעיקר עמ' 53–54 הערה 15; בר, ראשות הגולה, עמ' 106–114. וראה גם להלן, הערות 54, 57. גם רש"י, על אף דבריו המצוטטים לעיל, נוקט לעתים את המונח 'סמיכה' גם בהקשר של בבל; ראה רש"י עירובין נט ע"א, דיבור המתחיל 'משום': '... אצל המושל, דהיינו ריש גלותא, ליטול רשות, לדון ולהתיר בכורות ולסמוך' (כך הנוסח גם בשני כתבי־יד שבדקתי, פריס 324 ואוקספורד־בודלי 420, בשינויי כתיב קלים). וכן בכתובות פה ע"ב, על המובא בתלמוד 'אמר טוביה ואתא רב טוביה, לטוביה אמר, לרב טוביה לא אמר. ואי איניש דגיס ביה, הא גיס ביה, פירש רש"י: 'דגיס ביה – רגיל אצלו, ומגו דגייסי אהדי קורא לו בשמו כאילו לא נסמך; והלוא מדובר כאן על 'רב טוביה', משמע שהתואר 'רב' מתאר מי שנסמך. וראה גם המיוחס לרש"י, תענית כא ע"ב, דיבור המתחיל 'פרס': 'שאביו של רב נחמן בר רב חסדא גדול מצחק אביו של רב נחמן, מדמיתקרי בר רב חסדא ואידך רב נחמן בר יצחק, מכלל שלא נסמך'.

37 ש' אסף, 'קובץ של אגרות ר' שמואל בן עלי ובני דורו', תרביץ, א, ספר ב (סבת תר"ץ), עמ' 82. וראה גם תרביץ, א, ספר א (תשרי תר"ץ), עמ' 117.

38 אף שכאן אנו עוסקים רק בקשר שבין התואר לסמיכה, עצם הסתירה בין המקורות ראיה לדיון לעצמה. ההתנגשות העקרונית היא בין המקורות האומרים במפורש 'אין סמיכה בחוצה לארץ', בצירוף העדויות מן התלמוד הבבלי 'הרשות אנן' (גטין פח ע"ב), 'שליחותיהו קא עבדינן' (גטין פח ע"ב), 'ב"ק פד ע"ב' ו'דאנן כייפינן להו' (פסחים נא ע"א, חולין יח ע"ב), כנגד כל המקורות המראים שהיו מינויים בבבל ושחכמים אף נסמכו. לפיכך כל המודים שהייתה סמיכה בבבל מבדילים, בניסוח זה או אחר, בדרגת הסמיכה, ותולים בכך את האמירה 'אין סמיכה בחוצה לארץ'; היינו, אף שבפועל יש סמיכה בבבל, אין היא ראיה לשם הרשמי 'סמיכה'. ראה למשל את דברי ר' שמואל בן עלי שהובאו לעיל: 'כי האמור אין סמיכה בחוצה לארץ הני מילי לדון דיני קנסות, אבל לדיני הודאות והלואות יש סמיכה'. וראה בורנשטיין, עמ' 419–420. ההבדלים בין הניסוחים נוגעים בעיקר לשאלה, אם גם בבבל הייתה

אבל לפי שלא היה סמיכה בבבל כל כך חכמי בבל נקראין ר' [אין ספק שיש לתקן: 'רב'] וכל חכמי ארץ ישראל נקראין ר' [=רבי].³⁹ אם עיקר דבריו הגיע לידינו בלא שיבוש,⁴⁰ הרי לדעתו לא הייתה 'סמיכה בבבל כל כך', והואיל וסמיכתם נחותה – אף תוארם נחות, 'רב' ולא 'רבי'.⁴¹ אך פתרון זה מוקשה, שכן גם בארץ-ישראל לא תמיד הייתה הסמיכה כוללת ומקיפה; לעתים היו סומכים ל'דברים יחידים', כאמור בירושלמי: 'אע"ג דת (=דא) אמר ממניין זקנים לדברים יחידים, והוא שיהא ראוי לכל הדברים' (תגיגה עו ע"ג). ולעתים היו ממנים 'לימים', לתקופה קצובה ומוגבלת: 'מהו למנות זקנים לימים? נישמענה מן הדא [...] וכתב ליה: הרי שילחנו אליכם אדם גדול; שלוחינו וכיוצא בנו, עד שהוא מגיע אצלנו' (ירושלמי תגיגה עו ע"ד). מדוע אפוא אין חכם ארץ-ישראל המכונה 'רב'?⁴² כיוון שהתואר 'רב' מיוחד לבבל, יש לבקש גורם המייחד במובהק את בבל. ועניין הסמיכה, שאין בו הבדל חד בין הארצות, אין בו כדי הסבר. שלישית, וזו השאלה החשובה ביותר בדיון זה: מבחינה סמנטית אין להבין מפני מה מעלת 'רב' ירודה ופחותה ממעלת 'רבי'. אם אין האדם זכאי לתואר – בין שלא נסמך כלל, בין שלא

'סמיכה' עקרונית, היינו ייפוי כוח והענקת דרגת חשיבות לחכם (בר, ראשות הגולה, עמ' 106–114, וכן גולאק, ראה בסמוך), או שהסמיכה הבבלית פירושה רק מינוי בפועל, ללא הכרה עקרונית ומופשטת בסמכות החכם (י"א הלוי, דורות הראשונים, ג, ברלין-וינה תרפ"ג, עמ' 216, וכך כנראה דעת בורנשטיין, עמ' 419). על אף כל דיוני החוקרים, קשה ללמוד דבר ברור מן המקורות, שכן אפילו בארץ-ישראל, שבה כולי עלמא לא פליגי שיש סמיכה, המונח 'מינוי' (=סמיכה) מכון בדרך כלל למינוי בפועל, עובר לעשייתו (כצפוי לפי המונח, הנהוג דווקא בארץ-ישראל! ראה ירושלמי סנהדרין יט ע"א; W. Bacher, 'Zur Geschichte der Ordination', *MGWJ*, 38 [1894], pp. 122–123), ולא לסמיכה מופשטת כעין העלאה בדרגה; ראה אלבק, סמיכה. ובאמת לדעת א' גולאק (יסודי המשפט העברי, ד, ברלין תרפ"ג, עמ' 40 והערה 8), דווקא בבבל הייתה ההכרה העקרונית בסמכות החכם נפרדת מן המינוי בפועל, ואילו בארץ-ישראל – המינוי בפועל והסמיכה אחד הם. לא כאן המקום לדיון זה. לענייננו מספיקה הקביעה, שגם בארץ-ישראל הסמיכה אינה תמיד כוללת ומוחלטת, ואם כן אין הבדל ברור בין הארצות, העושי לבאר את הבדל התארים (ראה להלן). אציין כאן רק כי המימרה 'אין סמיכה בתוצה לארץ' מסורה בבבלי בשם ר' יהושע בן לוי, בן הדור הראשון לאמוראים, ובירושלמי – בשם תלמידו המובהק ר' סימון, שניהם בני ארץ-ישראל, ואפשר שאין להסיק ממימרה זו על המציאות הממשית בבבל בתקופת האמוראים. אף שהסמכות המשפטית של חכמי בבל נחשבה בעיני עצמם מוגבלת, אין ללמוד מכאן על העדר סמיכה, או על כך שכל מינוי ייפוי כוח שניתן בבבל לא נחשב 'סמיכה'. הקשר בין הדברים נעשה רק בדורות מאוחרים יותר (לאחר תקופת הגאונים). ראה לכך היא שבכל המקומות העוסקים בהגבלת סמכותם של הבבליים, עניין הסמיכה אינו מוזכר (ותמיד הראשונים נאלצים להשלימו; ראה למשל רש"י במקומות המנויים לעיל, אודות הגבלת סמכותם של חכמי בבל). אלבק (משפחות סופרים, עמ' 31, וכן הקדמה, עמ' 30 והערה יב) כתב, שאף-על-פי שלעניין נתינת התואר 'רבי' ורשות לדיני קנסות אין סמיכה אלא בארץ-ישראל, לעניין נתינת התואר 'רב' הייתה סמיכה גם בישיבות בבבל. ניסוח זה אינו מסביר מאומה לענייננו; מדוע אפוא בבבל ניתן התואר 'רב' ולא 'רבי'?

- 39 שז"ח האלברשטאם, ספר השטרות להרב הנשיא רבינו יהודה בר' ברוייל הברצלוני ז"ל, ברלין תרנ"ט, עמ' 133.
 40 כנראה מחמת השיבוש הגלוי שבקטע (ר"פ פעמיים) התיר לעצמו בורנשטיין (עמ' 420) להוסיף ולהגיה, ותיקן 'כל כך' אל 'הלכך'. לפי זה, פירוש הדברים שלא הייתה סמיכה בבבל כלל (אלא שהכוונה כנראה לסמיכה בהנחת ידיים, ראה בורנשטיין, שם). אולם אם נניח לקטע כפי שהוא, נראה לי שהוא מתפרש כפי שפירשתי בפנים: הסמיכה הבבלית הייתה קלושה מן הסמיכה הארץ-ישראלית, ולכן רק 'רב'.
 41 עצם ההבדלה בין בבל לארץ-ישראל בדרגת הסמיכה, ולא בעצם קיום סמיכה, מצויה במקורות רבים (ראה לעיל, הערה 38), אבל רק בדברי ר' יהודה בר' ברוייל הברצלוני, אם פירושו לדבריו נכון, מצאתי הבעה מפורשת של רעיון זה בהקשר לתואר, היינו ש'רב' נובע מן הסמיכה הפחותה שנהגה בבבל.
 42 מדברי בורנשטיין (עמ' 400) עולה בבירור, שגם לדעתו המתמנים ל'דברים יחידים' קרויים 'רבי' בארץ-ישראל, ואם כן – כמה הם עולים על כל חכמי בבל, הקרויים רק 'רב', אף שרבים מהם נתמנו להרבה יותר?

נסמך סמיכה מעולה – קל להבין אם לא יהיה לו תואר כלל, אך קשה להבין מדוע יכונה דווקא 'רב'. איך קיבל התואר 'רב' משמעות של תואר נחות, הראוי למי שאינו סמוך, ואיך נוצר ההבדל בינו לבין 'רבי', החשוב והראוי רק לסמוכים? הלא כל ההבדל בין 'רבי' ל'רב' אינו אלא בכינוי הקניין, ומדוע השמטת הכינוי מפחיתה את חשיבות התואר?

ואמנם כתב ש"ז הענא בספרו יסוד הניקוד: 'ונ"ל כי גדול מרב רבי לפי שרב הוא חכם סתם אבל רבי פי' רב שלי וא"כ הוא גדול ממנו' (כט ע"א) – אך לא הסביר מדוע 'רב שלי' גדול מן 'רב' סתם. ובאמת כמה חכמים טענו טענה הפוכה, שהכינוי אינו מרומם אלא דווקא מפחית ממעלת התואר משום שהוא מצמצם את היקפו, שהרי 'רבי' אינו אלא 'רב שלי', בעוד 'רב' הוא רבו של הכלל. ראה לדוגמה את דברי יעבץ בספרו לוח ארש:

דהכי מוכח מהא דאיתא בגמרא ספ"ק דברכות בתחלה נקראת שרי שרית לאומתה בלבד. ובסוף שרה שמה. שרה לכל העולם. שמע מנה דבלא כינוי מורה יותר חשיבות. ותואר רבנות ואדנות כולל. והכינוי אדרבה ממעט בהוראת הרבנות. להיותו בלתי מורה מעלת האדנות. רק על המדבר בעדו. אין עוד מלבדו (יט ע"א).⁴³

ברור אפוא שאין היגיון סמנטי בטענה שהתואר 'רב' נחות במשמעו מן התואר 'רבי'. על השאלות הללו עלינו להוסיף שתי תמיהות לשוניות, הנוגעות לעצם המבנה שהתואר 'רב' נתן בו (בלא זיקה לשאלה אם התואר תלוי בסמיכה אם לא). ראשית, בעיית היידוע: כל התארים הנלווים לשם פרטי, בין במקרא בין בתקופת חז"ל, יש בראשם ה"א הידיעה, כגון אגריפס המלך, אליהו הנביא, אהרן הכהן, שמעון הצדיק, ר' יוחנן הסנדלר, הילני המלכה, חולדה הנביאה; וכן בארמית: רבי יהודה נשיאה, ינאי מלכא, קליאופטרא מלכתא, רבי חייא רבה. המבנה 'רב נחמן', בלא יידוע, יוצא אפוא מן הכלל, ואין עוד במקורותינו⁴⁴ תואר כמוהו.⁴⁵ שנית, בעיית הסדר:

מתוך כך הסיק, שפירושו של 'רבי' אינו יכול להיות 'הרב שלי', שאם כן – יהיה 'רבי' נחות מן 'רב', נגד הכלל. לפיכך לדעתו התנועה הסופית אינה מביעה את כינוי הקניין אלא היא חלק של השם: 'אבל לדעתי אין הדבר כן. שידור זו איננה כינוי. שא"כ יהיה רב יותר תואר המעלה מרבי [...] ואנן איפכא נקטינן. רבי גדול מרב. כנודע'. וכך כתבו כמה חכמים; ראה למשל רשב"ץ דוראן: 'ודע כי הקריאה הקדומה היא רבי הרי"ש בחירק, כי הוא שם התואר, והיו"ד אינה לכנוי אלא ליחס, כיו"ד אכורי. ואלו היה רבי הרי"ש בפתח היה משמעו הרב שלי, כי היו"ד הוא לכנוי, והיה פגם במעלתו' (מגן אבות ב, א); ר' אליהו בחור, התשבי, איזנא ש"א, ערך רב: 'אבל רבי יהושע ורבי ישמעאל ודומיהם הריש בחירק והיו"ד נוספת כבוד אכורי'.

התארים בלא יידוע הנפוצים בעברית החדשה (כגון 'פרופסור איינשטיין', 'ד"ר כהן', 'עורך דין גרינבוים', 'רב אלוף ברק'; ראה פרץ, עמ' 130) נוצרו בהשפעת הלעו.

לדוגמאות של תארים ראה את הדוגמאות מן המקורות (להוציא עברית חדשה) המופיעות אצל פרץ, שכולן ביידוע, ורק שני וריגים: (א) 'יוחנן כהן גדול' (כגון מעשר שני ה, טו) – תשובה על כך ראה לפי מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 56; גב"ע צרפתי, 'הכתובות מתקופת המקרא ול"ח', מחקרים בלשון, ה-1 (ספר היוכל לישראל ייבין), ירושלים תשנ"ב, עמ' 53. (ב) 'יוחנן סופר לפניהם' (תוספתא סנהדרין ב, ו) – בכ"י וינה 'סופר הלה', ובמקבילות (בבלי סנהדרין יא ע"ב, 'ירושלמי סנהדרין יח ע"ד) 'סופר הלו'. למבנה זה, השווה 'עריב הלו' (כתובות לו ע"ב), 'אדומי הלו' (סנהדרין יב ע"א). כנראה אין כאן חוסר יידוע אלא יידוע ברכיב השני, כעין 'יום הששי', 'שעיר המשתלח', 'שור המועד', 'כנסת הגדולה', 'חומץ האדומי'; ראה סגל, שם. מימי הביניים הביא פרץ את 'סעדיה גאון' ושכמותו, אך מלבד העובדה שתואר זה מאוחר לתקופת חז"ל, נראה שיסודו ('ראש ישיבת גאון יעקב') הוא שהשפיע. התואר 'רבי' מיידע, כמוכן, באמצעות כינוי הקניין הסופי. על הסבורים ש'רבי' אינו

בתקופת חז"ל כמעט כל התארים מופיעים לאחר השם הפרטי, ככל התארים שנמנו לעיל,⁴⁶ ואילו 'רב' לפניו.⁴⁷ לפי שני הכללים הללו, היינו מצפים למבנה 'נחמן הרב' בעברית, או 'נחמן רב' בארמית; אך לא 'רב נחמן', החורג חריגה ניכרת מכללי התואר.⁴⁸

נוסיף עוד קושיה אחת, שמשום מה כמעט לא הועלתה: האמורא רב חי אמנם בבבל, אך נסמך בארץ-ישראל,⁴⁹ בידי רבי יהודה הנשיא ובידי רבי חייא.⁵⁰ מדוע לא נקרא 'רבי' ו'אמנם חש בקושי זה רלב"ח:⁵² 'מ"מ לכנות אותו⁵³ בשם רב הוא טעות בודאי כי' שנסמך ויושב בארץ ישראל. ומרב ע"ה לא יש קושיא כי היה בבבל; אך דבריו תמוהים, שאם התואר תלוי בסמיכה

שם וכינוי אלא משקל בפני עצמו (ראה לעיל, הערה 43), יש להקשות מדוע 'רבי' אינו מיועד, לפי כללי התואר, ומדוע גם מחוץ לשימוש כתואר אין 'רבי' ביידוע. רק אם נניח ש'רבי' מסתיים בכינוי סופי, מובן שאין הוא מקבל ה"א הידיעה. וראה עוד להלן, הערה 72.

ראה פרץ, עמ' 129–130; י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 340. בין התארים שהביא פרץ מספרות חז"ל, יש רק שלושה חריגים שבהם התואר לפני השם (לעומת הרבה מאוד שהתואר בא בהם אחר השם).

אמנם גם התואר 'רבי' מופיע לפני השם, אך הוא ככל הנראה משום שיסודו בפנייה אישית אל הרב (והלא זו הסיבה לעצם כינוי הקניין שבסופו; ראה ב"י, עמ' 6376, א, הערה 1; שירר, עמ' 325 והערה 11), ועל כן הוא קודם לשם (השווה קוטשר, מחקרים, עמ' רסב); בפנייה אישית מקובל לפתוח בתואר בעל הכינוי, כגון 'אדוני המלך', 'אישו כהן גדול'. אך מה נאמר על 'רב', חסר הכינוי?

כדאי להדגיש שאף כי יש חריגים (ספורים) לכל אחד מן הכללים הנזכרים, הנה לא מצאנו תואר החורג משני הכללים גם יחד. היינו: מצאנו שני תארים בלא יידוע (ראה עליהם לעיל, הערה 45), ומצאנו תארים הקודמים לשם (נדיר בתקופת חז"ל, אך רגיל במקרא, כגון 'המלך דוד'; ראה פרץ, עמ' 129–130), אך אין אפילו תואר אחד שהוא חסר יידוע וגם מופיע לפני השם (כעין 'מלך דוד'), כמו 'רב נחמן'.

סנהדרין ה' ע"א, ירושלמי תגיגה עו' ע"ג, ירושלמי נדרים מב ע"ב.

בעניין זה יש סתירה בבבלי סנהדרין ה' ע"א, אם נסמך בידי ר' חייא או במישרין בידי רבי. על סתירה זו ראה: אלון, מחקרים, ב, עמ' 39; אלבק, סמיכה, עמ' 89–90.

לשאלה זו נזקק א' היימאן (תולדות תנאים ואמוראים, א, לונדון תר"ע, עמ' 27–28), והוא המציא המצאה מחוכמת ביותר כדי לפתרה. לפי דעתו, 'רבי' – כינויו של רבי יהודה הנשיא – אינו אלא ראשי התיבות 'רבי יהודה', ואילו 'רב' הוא ראשי התיבות 'רבי בא' (= 'רבי אבא', הוא שמו הפרטי של רב), 'ובזה ניחא למה לא קראוהו בשם "רבי" הלא קיבל סמיכה בא"י מרבינו הקדוש'. ברי שהדברים רחוקים מאוד. ראשית, אין נהוג לקרוא בתקופה זו בראשי תיבות. ואם כוונתו שכך רק כתבו, אך לא הגו, תמוה שלא מצאנו מעולם 'רב"י', 'ר"ב' במקום 'רבי', 'רב'. ושנית, נשילת האלף של 'אבא' אינה נהוגה בתלמוד הבבלי, וקשה לשער ש'רב' נוצר מתוך 'רבי בא' בעוד בבבלי השם מופיע תמיד בצורה המלאה, 'רבי אבא'. אלבק (משפחות סופרים, עמ' 31) כתב, שאף-על-פי שרב נסמך, דעת הגאונים היא שהתואר 'רבי' לא ניתן לו (ובעקבותיו רבינוביץ, איגרת שנית, עמ' 15). תירוץ זה דחוק מאוד: מדוע דווקא לרב, מגדולי האמוראים, לא יינתן התואר 'רבי'? דבריו אלו מתבססים על דעתו, שבאיגרת רש"ג אולי נאמר שרב לא נסמך, ולדעתו פירוש הדברים שלא נסמך להיקרא 'רבי'. משום חשיבות הדברים אצטט את הקטע: 'אבל רב שכתבת כי הוא בקרואין בשמותיהן, לא רב שמו אלא אבא שמו, ומפורש בכמה מקומות מן התלמוד דקאמר שמואל: לא ידע אבא וסבר אבא וכיוצא באילו. ואמרי בפ' ראשית הגז [...] אבל שמואל ודאי כיון דהוא רישא דאמורי ליקאריה ומשום דכולהו שמעיה לא קרייהו רב ולא איסתמיך התם דליקרי רבי, הילכך רב הוה מכני ליה לשמיה הכי, ושמואל מיכני אריוך ושקוד, אבל כנוי של רבנות לא' (לוי, עמ' 126–127). בעמ' 34 הערה סג התלבט אלבק, אם המלים 'ולא איסתמיך התם דליקרי רבי' מוסבות גם אל רב או רק אל שמואל; אם הן מוסבות אל רב, הרי מפורש שרב לא נסמך, ופירוש הדברים שלא נסמך להיקרא 'רבי' (כשם שלא נסמך להתיר בכורות; ראה המקורות שלעיל, הערה 49). אולם לפי ההקשר נראה ברור, שהדברים מוסבים אל שמואל בלבד, שלא נסמך (בבא מציעא פה ע"ב; וראה אפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 41–42), ואין ספק שרב נסמך.

שו"ת מהרלב"ח, סימן קמו, דיבור המתחיל 'טופס קונדרסי'.

את מי שנסמך בארץ-ישראל.

אין הדבר תלוי בארץ מגורי האיש אלא בסמיכתו. דווקא תירוץ זה מחזק אפוא את הרושם, שהתואר 'רב' ניתן לחכמי בבל משום שישבו בבבל, ולא משום שלא נסמכו.

כאמור, הדעה ש'רב' הוא תואר לחסר סמיכה מופיעה מרש"י ואילך. ואולם רש"ג באיגרתו הנזכרת לא הזכיר רעיון זה כלל, אלא להפך: 'כי רבי מחכמי ארץ ישראל הסמוכין שם בסנהדרין שלהן, דאמרינן לענין סמיכת זקנים דסמכין ליה וקרו ליה רבי ויהבין ליה רשות למידן דיני קנסות, ורב מחכמי בבל הסמוכין בשיבות שלהן'. הרי לפנינו מפורש: 'ורב מחכמי בבל הסמוכין בשיבות שלהן' – גם 'רב' סמוך הוא.⁵⁴ אין זכר לסברה ש'רב' ניתן למי שאינו סמוך.⁵⁵ בתשובה אחרת מתקופת הגאונים נאמר כמעט בפירוש, כי התארים 'רב' ו'רבי' שווים. התשובה באה לבאר את הסיפור המופיע בתלמוד: 'רב הונא בריה דרב נתן איקלע לבי רב נחמן בר יצחק. אמרו ליה, מה שמך, אמר להו, רב הונא [...] אמרו ליה, מאי טעמא קרית לך רב הונא, אמר להו, בעל השם אני' (פסחים פו ע"ב). בתשובתו פירש הגאון:⁵⁶

[כך] הוא אומר להן: כיון שסמוך אני בשיבה וקרוי רב, כי דתנן סמיכת זקנים, ופירשו רבנן סמכין ליה בשמא וקרו ליה רבי, ונכר שמי רב הונא בר נתן, אילו אמרתי לכם הונא בר נתן לא הייתם יודעים מי אני, והייתם חושבים הונא בר נתן דעלמא, וכיון שאמרתי לכם רב הונא, בשם שכיבודני חברי, נודע לכם מי אני.

גם כאן, כמו בדברי רש"ג, התואר 'רב' ניתן למי שסמוך.⁵⁷ אך יתרה מזו: כאן מצוטט הקטע מן התלמוד (סנהדרין יג ע"ב) המתאר את הסמיכה, ובו המלים 'וקרו ליה רבי' – שהן המקור העיקרי לסברה, ש'רבי' ניתן רק לסמוכים. והנה קטע זה מובא דווקא כדי להסביר מדוע התפאר רב הונא בכנותו את עצמו 'רב'. לפי זה המלים 'וקרו ליה רבי' אינן מוציאות את 'רב', אלא היפוכו של דבר: מלים אלו מלמדות גם על 'רב', ונמצא שלדעת הגאון 'רבי' ו'רב' שווים. מכאן שבתקופת הגאונים טרם נתקיימה הסברה ש'רב' הוא תואר לחסרי סמיכה.

54 ולפי דרכנו למדנו, שגם לדעת רש"ג יש סמיכה בבבל (וכך דייק רבינוביץ, איגרת שנית, עמ' 7).
55 שואל השאלה מרש"ג הוא ר' יעקב בן ר' נסים מקירואן. בנו, ר' נסים בן ר' יעקב מקירואן, הכיר ללא ספק את תשובת רש"ג לאביו (ראה ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 475 הערה 22: 'כל דברי רבינו כאן לקוחים מתשובת ר' שרירא גאון [והזכירו רבינו לקמן] לאבי רבינו'), ועל כן אף הוא כתב כך בספרו 'חיבור יפה מהשועה' (רבנו נסים ב"ר יעקב מקירואן, חיבור יפה מהשועה, תירגם מהמקור הערבי ח"ו הירשברג, ירושלים תשי"ד, עמ' מד-מה): 'ואכן אלה הנקראים רבי הם חכמי ארץ ישראל וראשיהם – כמו שאמר: "דסמכי לה וקארו לה רב" [...] ובעוד שראשי ארץ ישראל נקראו רבי נקראו ראשי בבל רב – לשם הבדל; וכמו שקיבלנו: "כל רב מבבל וכל רבי מארץ-ישראל"'. אף בדבריו לא מצינו שחוסר הסמיכה הוא הסיבה לתואר 'רב'. יש לציין שספראי (ש' ספראי, אנציקלופדיה יודאיקה, 2, עמ' 873) ניסח בדומה לרש"ג: 'Those ordained in the Babylonian schools, however, were given the title "Rav"'

56 L. Ginzberg, *Geonica*, 2, New York 1909, p. 14 = ב"מ לוין, אוצר הגאונים פסחים, ירושלים תרצ"א, עמ' 87. התשובה מצוטטת אצל רוזנטל, רבנן דסיומא, עמ' 53–54 הערה 15. הנוסח כאן לפי ב"מ לוין, גנזי-קדם, ה, ירושלים תרצ"ד, עמ' 69 (על-פי קטע גניזה קמברידג'). וראה גם רבנו חננאל.

57 גם את הדברים הללו יש להוסיף לראיות שיש סמיכה בבבל; השווה לעיל, הערה 54.

לאור כל זאת נראים דברי י' קוטשר, שביאר את היווצרות 'רב' על-פי הארמית המזרחית.⁵⁸ תופעה אופיינית לארמית המזרחית היא נשילת תנועות סופיות.⁵⁹ תופעה זו נפוצה בארמית המזרחית לניביה, ואותותיה ניכרים בסעיפים רבים של הדקדוק.⁶⁰ כיוון שכינוי הקניין למדבר אינו אלא תנועה סופית, פגעה אף בו נשילת התנועות הסופיות. נביא כאן דוגמאות אחדות לתהליך זה (רק מארמית בבליית ורק מתחום כינוי הקניין למדבר):

א. ביטוי נפוץ בתלמוד, בעיקר בפי אביי, הוא 'אמרה לי אם', כגון: 'דאמר אביי, אמרה לי אם: בר שית למקרא, בר עשר למשנה' (כתובות נ ע"א). הצורה 'אמי' הפכה כאן ל'אם' עקב נשילת התנועה.

ב. 'הוא דאמר להו: תלתא לברת ותלתא לברת ותלתא לאיתת' (בבא בתרא קלב ע"ב). הצורות 'ברת' ו'איתת' אינן מכוונות ל'בת' ול'אשה' סתם אלא ל'בתי' ול'אשתי'.

ג. במשנת סנהדרין (ג, ג) נמנו בין פסולי העדות 'מפריחי יונים', וביארו בתלמוד: 'מאי מפריחי יונים?' הכא תרגומה: אי תקדמיה יונך ליון' (סנהדרין כה ע"א). בביטוי זה מצוי 'יונך' כנגד 'יוני', שניהם בכינוי הקניין, אלא שכינוי המדבר נשל.

ד. 'עבד ליה לחייא ושרא ליה שמואל, אתא רב ענן שדיה. אמר: מבואה דדיירנא ביה ואתינא משמיה דמר שמואל, ניתי רב ענן בר רב נישדיה מן?' (עירובין עד ע"ב). הרי לפנינו מן = מני (=ממני).

ה. גם המלה 'מר' אין פירושה אלא 'מרי' = 'אדוני'.⁶¹ דבר זה נכון תמיד, אך הוא בולט כאשר

58 קוטשר, מחקר, עמ' 165 והערה 39. הוא מביא את התהליך רבי < רב כדוגמה לתופעה הרווחת בארמית מזרחית, כאילו הדבר מובן מאליה ואינו טעון דיון. אין הוא מזכיר את הסברה המקובלת, התולה בסמיכה, וממילא אינו מפרט מדוע יש לדחותה, ולפיכך הארכתי כאן. וראה גם י' קוטשר, 'מצב המחקר של לשון חז"ל' (בעיקר במילונות) ותפקידיו, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 41-42. לפי עדותו של מורי, פרופ' משה בראש, הביא קוטשר דוגמה זו פעמים רבות בשיעוריו. כדברי קוטשר כתבו מורי, על רקעה, עמ' 144; מישור, איגרת, עמ' 253 הערה 225; מישור, ל"ח, עמ' 256. א' בנדויד (לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 180) נתן ל'רב' הבבלי טעם לשוני אחר, אך דבריו אינם מובנים לי.

59 ראה שד"ל, אר"ב, עמ' 56; נלדקה, מנדאית, עמ' 33-34, 175; C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*, Berlin; 1899, p. 45; T. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar* (translated by J.A. Crichton), London 1904, p. 36; Max L. Morgolis, *A Manual of the Aramaic Language of the Babylonian Talmud* (=Clavis Linguarum Semiticarum, III), München 1910, p. 14; ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליית, ניר-יוק תר"ץ, עמ' 94; אפשטיין, אר"ב, עמ' 144-145; י' קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית (ועדה ולשון, י), ירושלים תשמ"ד, עמ' 121 (אך אינו מביא דוגמה לנשילת כינוי הקניין של המדבר). בכל הספרות הזאת לא מצאתי את הדוגמה של 'רב' (להוציא מורי, ראה לעיל, הערה 58. נלדקה [מנדאית, עמ' 175] הביא 'ראב' מן המנדאית, אך לא את 'רב' מן התלמוד. מדבריו [הערה 2] משתמע, שהביא את כל הדוגמאות הידועות לו מן התלמוד, ו'רב' אינו ביניהן. היום יש בידינו, כמובן, דוגמאות נוספות שנתגלו בכתבי-היד [השווה למשל להלן, הערה 63], שלא היו ידועות לו. אך 'רב' היה ידוע לו, אלא שכנראה לא פירשו כראוי. מסתבר שהושפעו מן התפיסה הרווחת, ש'רב' תלוי בהעדר הסמיכה ואינו קשור לתופעה זו.

60 חלק גדול ממאמרו של קוטשר, מחקר, מוקדש לסעיפי הדקדוק הרבים בארמית הבבליית שיש להכיר בהם תופעה זו.

61 כך הדגיש אל נכון נלדקה (מנדאית, עמ' 175 הערה 2), שאף השווה את 'מר' התלמודי אל הצורה הסורית המקבילה, והוסיף שהוא "höfliche Umschreibung des 'du'" (אבל ורמס (ישו, עמ' 116; וראה גם עמ' 121).

אדם פונה לרעהו וקוראו 'מר', כגון: 'אמר ליה רבי יצחק לרב נחמן: מאי טעמא לא אתי מר לבי כנישתא לצלויי?' (ברכות ז ע"ב). אין אדם קורא לחברו 'אדון' סתם אלא 'אדוני'.⁶²

מכאן שלפי חוקי הארמית הבבלית, התנועה הסופית i, המציינת את כינוי הקניין של גוף ראשון יחיד, עשויה לנשול, ובמקום שם וכינוי מופיע לפנינו השם לבדו.⁶³ אין צריך לומר שמשמעות הצורה חסרת הכינוי שווה למשמעות הצורה בעלת הכינוי: 'יון' פירושו 'וני', 'ברת' פירושו 'ברתי', 'מר' פירושו 'מרי'.

לפי זה אין ספק שגם 'רב' פירושו 'רבי': בהתאם לחוקי הארמית הבבלית נשלה התנועה הסופית, וכך הפך 'רבי' להיות 'רב'. תופעה דקדוקית זו לא נהגה בארץ-ישראל, וזו הסיבה שבארץ-ישראל המשיך ונתקיים 'רבי' גם בתקופת האמוראים. אין בין 'רב' ל'רבי' אלא שזה בארמית מזרחית וזה בארמית מערבית.

כיוון ש'רב' ו'רבי' זהים במשמעם, ברור שהמקורות האומרים שהסמיכה מעניקה את התואר 'רבי' מכוונים גם לתואר 'רב', ואינם באים להוציאו (שהרי אין הם יורדים לדקדוקי דיאלקטים). על כן כתבו הגאונים שגם התואר 'רב' ניתן לסמוכים.

טעם ופירוש זאת שלא כשורה. לדעתו איבוד משמעות הכינוי שאירע ב'מרי' (כדרך שאירע ב'רבי'; השווה להלן, הערה 72) הוא שגרם בסופו של דבר לנשילתו הגמורה: 'It is but a short step from this Galilean Aramaic speech-form, in which the possessive pronoun has already lost its semantic value, to its complete omission. Instead of using the circumlocution, "my lord", the speaker refers to the honoured person as *mar*, (the) lord'. אולם כל דוגמאותיו הן מן הבבלי, ומכאן שיש כאן תופעה ייחודית לארמית הבבלית, ואין לכרכה עם הארמית הגלילית; לפי מיטב חיפושי, אין 'מר' בפנייה לא בירושלמי ולא בבראשית רבה. רק דוגמה אחת הביא ורמס מן הארמית הגלילית: 'מאי טעמא אפגר מר' (בראשית רבה, מהדורת י' טהאדאר – ח' אלבעק, ברלין תרס"ג-תרצ"ב, עמ' 1185). סיפור זה נמצא בתוך קטע ארוך החסר ברוב כתבי-היד (תיאודור-אלבק, עמ' 1180-1185), ויש בו הרבה סמנים בבליים מובהקים, כגון 'אפגר', 'מוטב דלקטול ההוא גברא ולא ליענשו ציבורא על ידיה', ועוד. לסיפור זה יש מקבילה בירושלמי (תרומות מו ע"ב), וכל הסמנים הבבליים חסרים בה, ואף המשפט הזה עצמו אינו מופיע שם. נמצא שאין זה אלא שימוש בבלי, הנובע מנשילת התנועה הסופית. בבעיה שסברתו מעוררת הרגיש הוא עצמו, בכך שתרגם 'מר' (the lord), כביכול יש כאן יידוע, שהרי באמת יש צורך ביידוע. ואולם אין כאן יידוע, ולפיכך ההסבר היחיד האפשרי הוא נשילת הכינוי, שגם אחריה המלה עדיין במעמד מידוע.

כדאי להעיר, ש'מר' חדר בתלמוד גם לעברית, אך בעברית כינוי הקניין תמיד מפורש: 'היה אומר דבר שמועה מפיו, לא יאמר: כך אמר אבא, אלא כך אמר אבא מרי, הריני כפרת משכב' (קידושין לא ע"ב; וראה גם שבת קד ע"א, כתובות קג ע"ב, מכות כד ע"א), וזאת משום שאין התופעה נהוגה בעברית. אמנם 'מרי' נפוץ גם בארמית (ראה למשל מגילה ז ע"ב, בבא קמא כא ע"א ועוד), אולם הדבר צפוי, עקב החילופים המרובים שיש בארמית בבבלי בסעיף זה ובהרבה מאוד סעיפי דקדוק אחרים (ראה להלן, הערה 66). מכל מקום, נשילת התנועה נמצאת רק בארמית ולא בעברית.

נראה שהתופעה נצטמצמה בתלמוד עקב תיקוני סופרים, שלא הבינו את הצורות. נביא לכך שתי דוגמאות: (א) בבבא מציעא נט ע"ב, נוסח כ"י המבורג הוא 'קטלתי לאח', ובדומה – בקיום הצורה 'לאח' – גם בכ"י פירנצה, מינכן 95, ובדפוס ונציה. בדפוסים מאוחרים נשתנה אל 'קטלתי לאחי', בהשבת הכינוי האבוד (ומכאן תשובה לתמיהה נלדקה [מנדאית, עמ' 175 הערה 2], שלא מצא את 'לאח' שהביא ש"ל). (ב) בתגינה טו ע"ב, נוסח הדפוסים הוא 'אי נקטיה ביד מאן מרמי ליה מאן', כאילו נכפלה המלה 'מאן' (אף-על-פי ש'יד' = 'יד' נשתמר כאן; ראה ש"ל, אר"ב, עמ' 56). אין ספק שיש לגרוס כגון בכ"י מינכן 6: 'אי אינקטיה ביד מאן מרמי ליה מין'. גם לתוך דברי רש"י, אף-על-פי שפירש כיאות, חדר הנוסח 'מאן': 'מאן – כמו מנא, לשון קצר הוא'. אך הנוסח המקורי גם ברש"י הוא ללא ספק כגון בכ"י פרמה 1/808 (2244) של רש"י: 'אינקטיה ביד מאן מרמי לי מין [...] מין כמו מיני, לשון קצר הוא'.

62

63

כל התמיהות שהועלו – סרו עתה: אין צורך להוכיח שבבבל לא הייתה סמיכה, שכן גם התואר 'רב' ניתן לסמוכים. 'רב' אינו חסר יידוע, שהרי הכינוי הסופי מיידעו. הסדר של תואר ולאחריו שם פרטי יתבאר כמו במלה 'רבי'.⁶⁴ האמורא רב קרוי כך לפי שישב בבבל, אף-על-פי שנסמך. ואין לנסות ולבאר מדוע התואר 'רב' נחות מ'רבי', שהרי משמעו של 'רב' הוא בדיוק 'רבי'.

לפנינו אפוא מלה אחת במשמעות אחת, ולה שתי צורות תלויות בדיאלקט המקומי. ואולם במשך תקופת התלמוד עברו שתי הצורות תהליך נוסף, והוא שהכשיר את הקרקע לתפיסה המאוחרת. תהליך זה ניכר בשתי תופעות. ראשית, צורה הנובעת מחוק פונולוגי מקומי תלויה בדרך כלל בדובר. בהתאם לכך היינו מצפים, שהצורה תיקבע לפי אומרה: בפי הבבליים יופיע תמיד 'רב', ובפי הארץ-ישראלים – תמיד 'רבי'; אך למעשה, בספרות חז"ל הצורה תלויה לא בדובר אלא בבעל התואר. 'רב' הוא תוארו של החכם הבבלי, גם בפי אמוראי ארץ-ישראל: 'ר' בא אמ': רב ששת שאיל, מאן אנן אמרין' (ירושלמי עבודה זרה מא ע"ב); 'אמ' לון ר' חלבו: כן אמ' רב חונה בשם רב, שחור מקדיר טהור מצחצח' (ירושלמי נדה נ ע"ב). ואילו 'רבי' הוא תוארו של החכם הארץ-ישראלי, גם בפי אמוראי בבל: 'אמר רב פפא: ומודה רבי יוחנן במתנה מועטת' (בבא מציעא מט ע"א); 'אמר רבא: ולדברי רבי, עצים טעונים קמיצה. אמר רב פפא: לדברי רבי, עצים צריכין עצים' (מנחות קו ע"ב). והלוא חוק לשוני המשקף דיאלקט מקומי תלוי בלשון האומר ולא בתוכן המאמר.⁶⁵

שנית, עצם נשילת התנועה הסופית בתלמוד הבבלי אינה נוהגת בקביעות כלל. פעמים רבות שרדה הצורה העתיקה בעלת הכינוי, כגון 'ברי' (בבא בתרא כו ע"א), 'אתתי' (גדרים נ ע"א), 'אבהתי' (בבא בתרא לא ע"א), 'אצבעתי' (ברכות נו ע"א).⁶⁶ מיוחד התואר 'רב' שהתופעה קבועה בו לחלוטין, ואין חילופי רב / רבי לאותו אמורא.⁶⁷ מדוע לא שרדה הצורה בעלת הכינוי, 'רבי', גם לאמוראים בבליים?⁶⁸

שתי העובדות הללו מורות ש'רב' ו'רבי', שמעיקרן הן שתי צורות דקדוקיות של מלה אחת בעלת משמעות אחת, איבדו את זיקתן אל מקורן האטימולוגי, עברו גלגול סמנטי והפכו להיות

64 ראה לעיל, הערה 47.

65 אפשר לצפות שהדבר יהיה תלוי בדובר ממש, אמורא בבלי יאמר תמיד 'רב', וארץ-ישראלי – תמיד 'רבי'. אך הואיל והלשון בדרך כלל נשחקת בתוך המקורות ומסתגלת לאופיים (בעיקר בענייני צורות), הרי הציפייה הממשית היא שבתלמוד הבבלי יופיע תמיד 'רב' ובירושלמי, ובשאר מקורות א", תמיד 'רבי'. על כל פנים לא צפוי שהדבר יהיה תלוי בבעל התואר. הדוגמאות כאן הובאו לפי שתי הדרכים שתוארו: הצורה 'רבי' מופיעה בפי חכמי בבל בתלמוד הבבלי, הצורה 'רב' מופיעה בפי חכמי ארץ-ישראל בתלמוד הירושלמי. אין צריך לומר שהובאו כאן רק דוגמאות מקריות למצב הקבוע השורר בספרות חז"ל.

66 ראה למשל אפשטיין, אר"ב, עמ' 121–122. חוסר קביעותן של תופעות שהתפתחו במשך תקופת התלמוד אופייני לארמית הבבלית; ראה על כך בדברי ש' מורג, 'מחקר הארמית הבבלית וכתבי-היד של הגניזה', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 75; מורג, על רקעה, עמ' 147–148 (והשווה מה שכתבתי במאמרי 'על גלגולי לשון חז"ל בתלמוד הבבלי', מחקרי תלמוד, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 125).

67 יש כמובן חילופים באמוראים שפעלו בבבל ובארץ-ישראל כאחד, מטעמים מובנים; אך לא מצאנו מעולם 'רבי נחמן', 'רבי פפא' וכיו"ב, כצפוי בחילוף לא קבוע.

68 הסב לכך את תשומת-לבי פרופ' דוד רוזנטל, ותודתי נתונה לו.

שתי מלים שונות בעלות משמעות ותפקיד שונים: 'רב' קיבל הוראה של תואר לחכם בבלי, 'רבי' קיבל הוראה של תואר לחכם ארץ-ישראלי.⁶⁹ מכאן ואילך נקבע שימושן לפי בעל התואר ופסק מלהיות מותנה בדובר;⁷⁰ ומתוך כך נוצרה אף האחידות, שלפיה חכם בבלי מכונה לעולם 'רבי'.⁷¹ המצב הסופי בספרות חז"ל הוא אפוא ששתי הצורות משמשות בשני תפקידים שונים. העובדה ששתייהן התפתחו מתוך מלה אחת, ושאינן ביניהן אלא חילוף פונטי-דיאלקטי, שייכת מעתה לתחום האטימולוגיה, ולא לתחום התפקוד בפועל.⁷²

69 תופעה זו, ששתי צורות תולדות מלה אחת – שאין ביניהן אלא שינוי פונטי – נערכות לשמש בשתי משמעויות שונות, נפוצה מאוד, כגון: אָקֶן / אָקֶן, באר / בור, אכל / עכל, תעה / טעה, קובע / קובע; על התופעה, בלוויית דוגמאות, ראה גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשמ"ה, עמ' 114–116. אך בתופעה שלפנינו אין היערכות שרירותית. במקרה הזה, צורתה המקומית של המלה סופגת הוראה מקומית. יש בכך דמיון מסוים לתהליך רגיל בכפלות (דובלטות), כגון: עמד / אמד (ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תז–תיא); חרש / אריס (ראה י' קוטשר, 'מצב המחקר של לשון חז"ל' [בעיקר במילונות] ותפקידיו, ערכי המילון החדש ללשון חז"ל, א [בעריכת י' קוטשר], רמת-גן תשל"ב, עמ' 20); ובעיקר בצל / בל (ראה מילונים מקראיים, וכן ג"ה טור-סיני, הלשון והספר, כרך הלשון, ירושלים תשי"ד, עמ' 486), שבו הצורה הבבלית של המלה מציינת במקרא את האל הבבלי, אף שביסודה היא זהה ל'בעל'. כלומר: ההבחנה שירמיהו מבחין בין 'בעל' ל'בל' דומה להבחנה שהירושלמי מבחין בין 'רבי' ל'רב'. לסקירה על הכפלות, ראה: מ' בראשר, 'כפלות בעברית', לשוננו לעם, מב (תשנ"א), עמ' 123–128.

70 מסתבר שמשחקן כאן מצב שהתפתח כבר במשך תקופת התלמוד: בבבל, אף-על-פי ששם נהגה נשילת תנועות סופיות, קראו לחכמי ארץ-ישראל 'רבי' משום שידעו שכך הם קרויים במקומם, והיפוכו של דבר בארץ-ישראל. כדאי להזכיר כאן שבכל ארץ ידעו לפחות משהו על לשון הארץ האחרת. העובדה שבבבל ידעו על לשון ארץ-ישראל (של תקופת האמוראים!) ניכרת בכך, שדברי אמוראי ארץ-ישראל מצוטטים בתלמוד הבבלי לעתים קרובות בארמית ארץ-ישראלית; ראה למשל אפשטיין, אר"ב, עמ' 16. יש עדויות גם על כך שבארץ-ישראל ידעו על לשון בבבל, כגון: 'תמן אמרין הא נזירה אי עבר' (ירושלמי נזיר נא ע"ד; ראה ש' ליברמן, 'תיקוני ירושלמי ה', תרביץ, ג [תרצ"ב], עמ' 456); 'תמן קריי למנוייה סמיכותא' (ירושלמי סנהדרין יט ע"א); וראה גם י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 821–822, על 'אשלי דיינין' שבגלילות גולי דיינין שבארץ ישראל (ירושלמי בבא מציעא ח ע"א).

71 יש להעיר שתנאי בבל קריים 'רבי', ומכך הסיק בורנשטיין (עמ' 400) שבתקופת התנאים עדיין נהגו לסמוך בבבל, ורק מתקופת רבי פסק בבבל מנהג הסמיכה. לפי האמור כאן יש שתי דרכים להסביר זאת: אפשר שבתקופת התנאים טרם נשלה התנועה הסופית, ותנאי בבל עדיין קרויים היו 'רבי' גם במקומם. ואפשר שהתנאים, כיוון שכמעט כולם ישבו בארץ-ישראל, נקראו כולם 'רבי'. היינו, ההיערכות המתוארת כאן הבדילה רק בין אמוראי בבל לאמוראי ארץ-ישראל; התנאים נקראו כולם בתואר אחד, על-פי רובם המכריע של התנאים.

72 מעתה 'רב' יכול להיתפס מלה עצמאית, בלא כינוי הקניין, ולא 'רבי' בכינוי תוך נשילת התנועה הסופית, ועל כן לא פירשוהו כראוי (שלא כבמקרים האחרים של נשילת הכינוי, שאותם ידעו לפרש נכונה, כגון רש"י סנהדרין כה ע"א: 'ליון – ליוני'; רש"י תגיגה טו ע"ב: 'מין – כמו מיני' [ראה לעיל, הערה 63]). למעשה אפילו 'רבי' עבר תהליך דומה, וגם בו – אף שבו הכינוי גלוי לעין – התנועה הסופית נתפסה חלק של השם ולא כמביעה את כינוי הקניין. תהליך זה החל כנראה בתקופת האמוראים, וזאת אפשר להסיק מן הצירוף 'חד רבי' המצוי בירושלמי (העיר על כך דלמן, דברי ישו, עמ' 274), כגון: 'חד ר' היה טעין פרפזיניה בגולתיה' (ירושלמי שביעית לח ע"ג); וכן ירושלמי מגילה עג ע"א, ירושלמי סוטה כד ע"ב. תהליך זה ניכר ביתר שאת בהוספת היידוע אל השם, היינו הצורה 'הרבי'. צורה זו נפוצה כבר בתקופת הראשונים (ולא כב"י, עמ' 6377, ב, שהביא דוגמאות לצורה זו רק מן החסידות המאוחרת), כגון 'הרבי אברהם בן דוד' (שו"ת הרשב"א, א, תמח, דיבור המתחיל 'הרביע'), והיא מעידה שמשמעות כינוי הקניין של התנועה הסופית נשחקה והתנועה נתפסה חלק של השם (כעין 'le monsieur'; ראה ורמס, ישו, עמ' 115). תפיסה מאוחרת זו אף מפורשת בפי כמה חכמים (ראה לעיל, הערה 43). כל הדברים הללו עולים בקנה אחד: בעוד שמתחילה 'רבי' מכיל את כינוי הקניין (בצורתו העברית והארמית-מערבית) וגם 'רב' מכיל את כינוי הקניין (בצורתו הארמית-מזרחית), הרי בסופו של דבר נתפסו שתי המלים כאילו אינן מכילות את כינוי הקניין, וממילא הן שתי מלים שונות. הסיבה לכך שהתנועה הסופית איבדה את משמעות הכינוי שבה

כיוון שבמצב הסופי לפנינו שתי מלים שונות, נפרצה הדרך להבחנה בין משמעויותיהן. לפי תפיסת הגאונים, ההבדל שבין המלים הוא עדיין הבדל קל: 'רבי' הוא תואר לחכמי ארץ-ישראל, ו'רב' לחכמי בבל – ואין זה אלא תיאור ההיערכות שהתרחשה בתלמוד. אולם ההכרה שאלו שתי מלים שונות הצמיחה את התפיסה המאוחרת, המופיעה מרש"י ואילך, ובה נעשה ההבדל גדול הרבה יותר: הסמיכה מעניקה את התואר 'רבי', ומכך אפשר להסיק שאינה מעניקה את התואר 'רב'. מכאן ש'רבי' סמוך ו'רב' אינו סמוך. ואם נוסיף ונזכור שבאמת 'אין סמיכה בחוצה לארץ', מובן לגמרי מדוע חכמי בבל קרויים 'רב'.⁷³

לפי כל האמור, פקדו שני שלבים את זוג התארים 'רב' ו'רבי':

- א. התהליך הפונטי: התנועה הסופית נשלה רק בבבל משום תופעה דקדוקית המיוחדת לארמית המזרחית, וכך הפך 'רבי' להיות 'רב'. בארץ-ישראל לא היה התהליך ידוע, ו'רבי' נתקיים.
- ב. ההיערכות בספרות חז"ל: הצורה העתיקה 'רבי' והצורה החדשה 'רב' הפכו לשתי מלים בעלות תפקיד שונה: 'רבי' הוא תואר לחכמי ארץ-ישראל, ו'רב' – לחכמי בבל. מעתה הצורה אינה תלויה בדובר אלא בבעל התואר.

ושני שלבים פקדו את פירוש התארים:

- א. בפי רש"ג, המצב בתלמוד מתואר כפי שהוא: 'כי רבי מחכמי ארץ ישראל הסמוכין שם בסנהדרין שלהן [...] ורב מחכמי בבל הסמוכין בישיבות שלהן'.⁷⁴ דבריו מתארים יפה את ההיערכות שהתרחשה בתלמודים.⁷⁵ האמור וקרו ליה רבי⁷⁶ עדיין נתפס כולל גם את 'רב'.
- ב. רש"י, ואחריו שאר כל החכמים, מפרשים את 'רב' על-פי שני נתונים: שהסמיכה

נעוצה בכך, שכבר בתקופות קדומות אין 'רבי' משמש עוד בפנייה, כבמקורו, אלא הוא משמש תואר גם שלא בפנייה, וכבר בכך הוא מאבד את משמעות הכינוי; ראה ב"י, עמ' 6376, א, הערה 1; H.L. Strack & P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, I, München 1922, p. 97. דברי ישו, עמ' 274; E. Loshe, in: *Theological Dictionary of the New Testament*, edited by G. Friedrich, VI, Ann Arbor, Michigan 1971, p. 963. ורמס, ישו, עמ' 115; שירר, עמ' 325 והערה 11. אין צריך לומר שזו גם הסיבה להתפשטות הנוהג להוסיף ה'א הידיעה לתואר 'רב', היינו 'הרב' (כתואר לפני השם, ולא כשם עצמאי!), שאינו מצוי בתקופת חז"ל אך נפוץ לאחריה, כגון: 'דרבינו הרב רבי יצחק ז"ל' (שו"ת הר"י מיגאש, סימן קעז). להתפתחות זו יש גם מניע פנימי: אם יש כאן שתי מלים, מתבקש הסבר לשאלה מדוע חכמי בבל וחכמי ארץ-ישראל קרויים בשני תארים שונים. בדברי הגאונים יש רק קביעת העובדה, אך לא הסבר. תליית התארים בסמיכה מספקת לשאלה זו הסבר מלא.

⁷⁴ המלה 'הסמוכין' שבדברי רש"ג באה להבדיל בין בעל התואר, שהוא סמוך, ובין חסר התואר, שאינו סמוך. אולם בדבריו עדיין שני התארים ניתנים לסמוכים, בין בבבל בין בארץ-ישראל.

⁷⁵ היינו, דבריו מכוונים לשלב ב שלעיל, שהרי הוא מתאר את המצב הסופי המצוי בתלמודים ולא את התהליך שגרם לו.

⁷⁶ וכן שאר כל המקרים שהתואר 'רבי' נקשר בהם לסמיכה.

היא המעניקה את התואר 'רבי', ושאינן סמיכה בחוצה לארץ, ומכאן הם מסיקים שחכמי בבל קרויים 'רב' לפי שאינם סמוכים. לצורך זה מתפרש האמור 'וקרו ליה רבי' – שהוא דווקא 'רבי', להוציא 'רב'.⁷⁷

נשוב עתה לפתגמו של רש"י, 'גדול מרב רבי'. ההסבר המקובל לכך הוא ש'רבי' סמוך, ו'רב' – אינו סמוך. אך לפי האמור נשמט הבסיס להסבר זה, שהרי אין כל הבדל בין התארים. מדוע אפוא 'רבי' גדול מ'רב'?⁷⁸

לצורך זה עלינו לזכור את 'גדול מרבן שמו'. כזכור, נתפס חסר התואר גדול מבעל התואר רק משום ההבדל במעלת תקופתם: החכמים הראשונים גדולים יותר, ולכן כינויים (בשם בלבד) גדול יותר. כך יתפרש גם 'גדול מרב רבי': התנאים גדולים מן האמוראים, ולכן 'רבי' גדול מ'רב'. בשני המקרים אין לחכמים הקדומים מעלה מוגדרת; עצם קדמותם היא מעלתם. אין כאן לא בחינה שקולה של נושא התואר ולא דקדוק סמנטי בהוראת התואר, אלא הערכה כוללת של התקופה: גדולים הראשונים מן האחרונים, על כן 'גדול מרב רבי' ו'גדול מרבן שמו'.

* * *

לסיכום: נוסף על ההבדל הממשי בין 'רבן' לנשיאים ובין 'רבי' לשאר החכמים,⁷⁹ שני תהליכים היסטוריים הם שחוללו את שלשלת התארים המדורגים. חידוש מנהג התארים שהתרחש עם החורבן, ונשילת התנועה הסופית שהתרחשה בבבל,⁸⁰ יצרו שלוש תקופות רצופות: עד החורבן – ללא תואר; מן החורבן ועד סוף תקופת התנאים – 'רבן' לנשיא ו'רבי' לחכם רגיל; בתקופת האמוראים – 'רב' לחכמי בבל. התפיסה 'שהימים הראשונים היו טובים מאלה' והראשונים גדולים מן האחרונים מוליכה מאליה למסקנה: 'גדול מרב רבי, גדול מרבי רבן, גדול מרבן שמו'.⁸¹

77 יש להדגיש, כי תפיסה זו לא יכלה להיווצר כל עוד היו הצורות זהות במשמען. רק בעקבות ההיערכות, שמחמתה לפנינו שתי מלים שונות, נתפס כי האמור 'רבי' מוציא את 'רב'.

78 מתקופת רש"י ואילך נתפרש המשפט על-פי ההבדל בסמיכה. אך הואיל ובתקופת רש"י, כאמור, טרם נחשב 'רב' תואר למי שאינו סמוך, יש לברר את פירושו של משפט זה על רקע תקופתו.

79 ההבדל בין הווג רבן / רבי, שבו יש הבדל ממשי של מעלה, ובין שאר הווגות התארים, שבהם ההבדל מאוחר ומלאכותי ואינו משקף מציאות של ממש, ניכר בכך שבעוד רבן / רבי נתקיימו זה לצד זה, בזמן אחד ובמקום אחד, ואין ביניהם אלא מעלתם, בשאר הווגות אין הדבר כן: שמו / רבן לא נתקיימו בזמן אחד, ואילו רבי / רב לא נתקיימו במקום אחד. כדי לקבוע הבדל בין משמען של שתי צורות, יש להבטיח תחילה שאין ביניהן הפרשי זמן או מקום, העלולים להיות הגורם להבדל – כפי שנתברר גם כאן.

80 וההיערכות שבאה בעקבותיה, שמחמתה 'רבי' הוא תואר לחכמי ארץ-ישראל, ו'רב' – לחכמי בבל.

81 עם סגירת הגליון נודע לי על קטע חדש שנתגלה ביד ד"ר שמחה עמנואל. הקטע מכיל תשובה המיוחסת לרב האי גאון, והיא נוגעת בפרטים רבים שנדונו במאמר זה. אין אפשרות להתייחס כאן בפירוט לתשובה זו, ואני מקווה שהיא תפורסם בקרוב. אציין רק שאם אמנם יתאמת ייחוסה לרב האי גאון יתאשר מה שנכתב לעיל אודות תקופת הגאונים: גם רב האי גאון, לפי התשובה, אינו תולה את התואר 'רב' בחוסר הסמיכה, ואף הוא כותב שהתואר ניתן למי שנסמך בבבל. אני מודה לידידי, ד"ר שמחה עמנואל, על שהרשה לי לעיין בתשובה, ולמורי, פרופ' יעקב זוסמן, על שהביא לידיעתי את קיומה.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אורבך, מעמד והנהגה
אלבך, משפחות סופרים
אלבך, סמיכה
אלון, מחקרים
אפשטיין, אר"ב
אפשטיין, מדקדוקי ירושלמי
בורנשטיין
ב"ר
בר, ראשות הגולה
דלמן, דברי ישו
הענא, יסוד הניקוד
ורמס, ישו
יעבץ, לוח ארש
כבוד חכמים
כהנא, סדר תנאים ואמוראים
לוי
מורג, על רקעה
מישור, איגרת
מישור, ל"ח
נלדק, מגדאית
פרנקל, דרכי המשנה
פרץ
קוטשר, מחקר
קוטשר, מחקרים
רבינוביץ, איגרת שנית
רוזנטל, רבנן דסיומא
שד"ל, אר"ב
שירר
- א"א אורבך, 'מעמד והנהגה בעולמם של חכמי ארץ-ישראל', דברי האקדמיה
הלאומית הישראלית למדעים, ב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 31-54.
ש' אלבעק, משפחות סופרים, ווארשא תרס"ג.
ח' אלבעק, 'סמיכה ומנוי בית דין', ציון, ח (תש"ג), עמ' 85-93.
ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד,
תל-אביב תשי"ח-תשכ"ז.
י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים-תל-אביב תשכ"א.
י"נ אפשטיין, 'מדקדוקי ירושלמי', תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 38-55.
ח"י בורנשטיין, 'משפט הסמיכה וקורותיה', התקופה, ד (תרע"ט), עמ'
394-426.
א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1908-1958.
מ' בר, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, תל-אביב 1970.
G. Dalman, *Die Worte Jesu*, Leipzig 1930
ש"ז הענא, יסוד הניקוד, אמשטרדם ת"ץ.
G. Vermes, *Jesus the Jew*, London 1973
י' עמדין (יעבץ), לוח ארש, אלטונא תקכ"ט.
כבוד חכמים, והוא פסק שכתב החכם מיסר דוד בן הרב ר' יהודה מיסר ליאון,
יצא לאור על פי כ"י אוקספורד [ס' 834] עם מבוא והערות על ידי שמעון
ברנפלד, ברלין תרנ"ט.
ק' כהנא, סדר תנאים ואמוראים, פרנקפורט ענ"מ תרצ"ה.
ב"מ לוי, אגרת רב שריא גאון, ברלין תרפ"א.
ש' מורג, 'על רקעה של מסורת הארמית הבבלי', מחקרי עדות וגניזה,
ירושלים תשמ"א (ספר גויטיין), עמ' 137-171.
מ' מישור, 'איגרת עברית אוקספורד MS. Heb. d.69 (P), פרסום מחודש',
לשוננו, נג (תשמ"ט), עמ' 215-264.
מ' מישור, 'לשון חכמים לאור האפיקורפיה', מחקרים בלשון, ד (תש"ן), עמ'
253-270.
Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875
ז' פראנקל, דרכי המשנה, וורשה תרפ"ג.
י' פרץ, 'צמידות של שם פרטי ותואר כבוד', דברי הקונגרס העולמי הרביעי
למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 129-133.
י' קוטשר, 'מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי', לשוננו, כו (תשכ"ב),
עמ' 149-183.
י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.
נ"ד רבינוביץ, אגרת שנית של רב שריא גאון, ניו יורק תשנ"א.
ד' רוזנטל, "רבנן דסיומא" ו"בני סיומי", תרביץ, מט (תש"ס), עמ' 52-61.
S.D. Luzzatto, *Grammatik der biblisch-chaldäischen Sprache und des
Idioms des Thalmud Babli* (Translation: M.S. Krüger), Breslau 1873
E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*,
revised and edited by G. Vermes and others, II, Edinburgh 1979

.

.

.

.